

Др Драгунин С. Аврамовић, ванредни професор
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду
d.avratovic@pf.uns.ac.rs

Илија Д. Јованов, асистент
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду
i.jovanov@pf.uns.ac.rs

ОГРАНИЧЕЊА ПОКРЕТА ПРАВО И КЊИЖЕВНОСТ – ПРИМЕР СОФОКЛА*

Сажетак: Везе између права и књижевности постојају предмет нарочито научно интересовања и бављења седамдесетих година XX века и профилу се у посебан правац – Покрећ право и књижевности. Научне дебате о његовим вредностима и ограничењима праће овај покрет скоро од самог настанка.

Главни носиоци и представници овог правца су углавном амерички теоретичари, пре свега Џејмс Бојд Вајт као родоначелник, а потом Ричард Вајсберџ, Робин Весли и други. С друге стране, један од најзначајних критичара овог покрета је амерички судија и професор чикашког правног факултета Ричард Познер. Мада је и сам оснивач једног другог модерног правца исцртавања у праву (школе Економске анализе права), Познер указује на ограничене домове Покрећа право и књижевности. Познеров главни аргумент јесте чињеница да се у књижевности право користи у метафоричком смислу, а да не представља главни предмет бављења. Аутори стоје на становишту да оно о чему говори Познер ипак има смисла, мада он у својој критичкој у извесној мери претерује.

---

* Овај рад је резултат реализовања пројекта „Правна традиција и нови правни изазови“ који се финансира средствима Правног факултета Универзитета у Новом Саду. Основне идеје овог рада је представио први аутор у реферату под називом „The Limits of the Law and Literature Movement – An Example from *Antigone*“ на међународном научном скупу „Greek Drama, Law, and Politics“, који је одржан у Солуну и Комотинију у мају 2017. године, у организацији Правног факултета Аристотеловог универзитета у Солуну и Правног факултета Демокритовог универзитета Тракије.

Као шест Познерових ставова о ограничењима овог покрета и ограничене вредности књижевних текстова у праву (нарочито с обзиром на њихову нејоузданост) аутори анализирају једно од правно интересантних, а уједно и веома спорних места у Софокловим делима. Да ли у Софокловим драмама постоји помен природног права? Да ли се Антигона позива на природни закон и сујојсавља га позитивном праву? Да ли је био један од првих јојавних облика филозофије природног права код Грка? Арисотел у Рејорици, као и један број савремених аутора, изражавају експлицитан став о Антигононом позивању на природно право. Међутим, у већем делу стране литературе, али и код нас (на пример, Михајло Бурић), афирмише се ставовиште да у античком свету идеја природног права није била заступљена у чисто религијском облику, а најмање је био случај приликом њеног раног јављања.

Анализа неколико места у Софокловим драмама која се у овом раду предузима представља само једну сличницу која указује на ограничења и нејоузданост Покрета право и књижевност, као и на могућа ограничења која проистичу из некријичког ослоња на књижевни метод, манир и домаше. Због тога, аутори истичу да књижевни текстови не могу представљати чврст правни ослонац и јоуздан извор за правнике, мада могу бити од користи за шире интелектуално профилисање правника и боље контекстуално разумевање правних феномена.

Кључне речи: Покрет право и књижевност; Софокле; Божанско право; Природно право; Ричард Познер.

1. О ПОКРЕТУ ПРАВО И КЊИЖЕВНОСТ

Последњих деценија савремена правна теорија је развила више интересантних, али уједно и веома контроверзних праваца, настојећи да повеже право са многим другим наукама (психологијом, психијатријом, економијом, политиком, итд). Један од најконтроверзнијих интердисциплинарних приступа је онај којим се покушава направити спона између права и књижевности, тзв. Покрет право и књижевност.

На први поглед право и књижевност делују као области које имају доста додирних тачака и које се прилично добро могу комбиновати и допуњавати. Осим тога, многи правници показују нарочит афинитет и интересовање за књижевност (неки чак и настоје да постану књижевници), док, с друге стране, књижевници често себе сматрају довољно правно компетентним да у своја дела уводе и решавају деликатне правне проблеме.¹ Један број књи-

¹ Зато Познер истиче: „Ако је право фасцинирало креативне писце и књижевнике (да не помињемо творце филмова), онда је тек књижевност фасцинирала, па и инспирисала,

жевника су истовремено били и правници, поменимо само Балзака, Толстоја, Кафку, или код нас Јована Стерију Поповића, Јована Јовановића Змаја, Лазу Костића, Бору Станковића, Милана Ракића, Јована Дучића, Бранислава Нушића.²

Ове две дисциплине су имале одвојен живот све до 1973. године када је Џејмс Бојд Вајт (*James Boyd White*) објавио књигу под називом *The Legal Imagination*, као једну врсту приручника за студенте права за предмет Правни језик. У њој је Вајт истраживао на који се начин правници, судије, па и законодавци изражавају и дошао до закључка да се начин изражавања мисли може унапређивати индивидуалним искуством, а пре свега добрим познавањем књижевности. Ова књига означава симболично рађање Покрета право и књижевност. Поређењем књижевних и правних текстова Вајт је почео да увиђа и подвлачи сличности између њих, али и да указује, додуше, индиректно, на ограничења правног језика, поредећи „правну литературу“ са другим облицима литературе.

Вајт је имао довољно ауторитета и предзнања да се бави овим питањима, с обзиром на његово образовање и каријеру. Наиме, он је прво 1961. године на Харварду дипломирао енглески језик и књижевност, а потом 1964. године и право на истом универзитету. Након тога је постао професор права, као и професор Енглеског језика и књижевности.³ Захваљујући његовом свестраном академском образовању и ангажовању, Вајт је постао један од „очева оснивача“ Покрета право и књижевност.

Од тада, однос између права и књижевности постаје предмет посебног научног интересовања, нарочито правне теорије, и то интересовање траје до данас.⁴ Научна спорења око оправданости овог приступа прате овај правац већ од тренутка самог настанка. Нико не може оспорити чињеницу да постоје одређене везе између права и књижевности. Питање се може поставити поводом квалитета тих веза, њихове чврстине, као и степена међуутицаја између ове две области. Такође, тешко се може доводити у питање и чиње-

---

не само повремено, судије и правнике него и научнике који су тврдили да познавање књижевности може усавршити разумевање и примену права, као и обезбеђивати богато складиште цитата“, R. Posner, *Law and Literature*, Harvard University Press, Cambridge (USA) – London (UK), 2009, 5.

² Видети више: Б. Трајковић, С. Мирчов, „Српска библиографија: књиге 1868–1944. и српски књижевници–свршени правници“, *Анали Правног факултета у Београду*, 2/2015, 194–208.

³ Вајт је данас професор емеритус. Право је предавао на Универзитету Колорадо, као и на чикашком Универзитету, док је Енглески језик и књижевност предавао на Универзитету Мичиген.

⁴ Видети нарочито: Д. Митровић, „Вилем Шекспир о држави и праву“, *Анали Правног факултета у Београду*, 1– 2/1990, 95–118; А. Вашић, М. Башић, „Покрет право и литература и циљ наративне јуриспруденције“, *Зборник радова Правног факултета у Сплиту*, 2/2015, 311–333.

ница да право, као и књижевност, има наративни карактер и функцију.⁵ Осим тога, не може се спорити да је општа култура веома значајна особина доброг правника, тако да познавање књижевности може бити од велике користи за продубљивање и проширивање индивидуалних спознаја правника, изграђивање вредносног система, нарочито у погледу бољег разумевања етике, политике и међуљудских односа у најширем смислу.

Међутим, такође је јасно да између права и књижевности постоје и значајне разлике. Због тога, правна теорија у каснијим фазама развитка Покрета право и књижевност, покушава да успостави разликовање између „права у књижевности“ (*law in literature*) и „права као књижевности“ (*law as literature*). Ово не много корисно и у основи вештачко разликовање такве две сфере је углавном значајно за прецизније одређење предмета расправе, као и у дидактичке сврхе.⁶ „Право у књижевности“ подразумева коришћење књижевних текстова у правне, чини се превасходно едукативне сврхе, кроз проучавање начина на који су правни проблеми представљени у књижевним делима. С друге стране, „право као књижевност“ се односи превасходно на питања употребе књижевних техника у праву, као што су деконструкција, семиотика, херменеутика, итд.⁷ Ово разликовање суштински не утиче на основне вредности, као ни на ограничења Покрета право и књижевност.

Најзначајнији представници Покрета право и књижевност су такође Ричард Вајсберг (*Richard Weisberg*),⁸ Робин Вест (*Robin West*),⁹ и многи други.¹⁰ Правни факултет Бенџамин Кардозо, на коме предаје и Вајсберг,

---

⁵ Видети више: Б. Кнежевић, *Наративна функција права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014.

⁶ Како Јан Вард истиче: „Рекао бих да има доста тога што се може рећи у корист 'ренесансе' Права и књижевности и, шта више, независно од њиховог политичког потенцијала, његова највећа и најзначајнија врлина лежи у образовном потенцијалу. Треба још једном подвући да две 'врсте' Права и књижевности – право у и право као књижевност – нису ни у ком погледу искључиви... Образовне амбиције права и књижевности, сугерише се, су и вероватне и корисне. Штавише, то је оно што професори права не би требало да оспоравају уколико заиста имају амбицију да образују правнике који треба да буду више него обични правници“, I. Ward, *Law and Literature: Possibilities and Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge (UK), 1995, 26–27.

⁷ Видети више: S. Levinson, „Law as Literature“, *Texas Law Review*, Vol. 60, 3/1982.

⁸ Видети: R. Weisberg, *Poethics and Other Strategies of Law and Literature*, Columbia University Press, New York, 1992.

⁹ Видети: R. West, *Narrative, Authority and Law*, The University of Michigan Press, Michigan, 1993.

¹⁰ На овом месту би вредело поменути и Марту Нусбаум (*Martha Nussbaum*) и њену књигу *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life*, Џека Балкина (*Jack Balkin*) и његове радове о употреби деконструкције у праву, правној семиотици, али и праву и музици, а нарочито Роналда Дворкина (*Ronald Dworkin*). Дворкин се у једном свом веома утицајном чланку залаже за унапређење разумевања права поређењем правног тумачења са тумачењем

је, чини се, постао центар и расадник идеја овог покрета.¹¹ Наиме, на овом факултету је још 1988. године основан часопис *Право и књижевност (Law and Literature)*, који издаје чувена издавачка кућа Ратлиџ (*Routledge*) као часопис Покрета право и књижевност. Уредник овог часописа је Питер Гудрич (*Peter Goodrich*), истакнути представник тог покрета са Правног факултета Кардозо.¹² Након тога су идеје ове школе почеле да се шире попут вируса широм света. Право и књижевност постаје посебан наставни предмет на многим факултетима, поменимо само њујоршки Правни факултет Бенџамин Кардозо на Универзитету Јешива, Правни факултет на Универзитету Корнел, Правни факултет на Универзитету у Калифорнији, Правни факултет на Универзитету у Торонту, Правни факултет на Квин Мери Универзитету у Лондону, Правни факултет на Универзитету у Лајдену, итд. Такође, 2008. године је основано Италијанско друштво за право и књижевност (*Italian Society for Law and Literature*) у оквиру Центра за истраживање историје, филозофије и социологије права при Правном факултету Универзитета у Болоњи са циљем успостављања контаката и размене идеја са научницима заинтересованим за ову област и то како на националном, тако и на међународном нивоу.

2. ПОЗНЕРОВА КРИТИКА ПОКРЕТА ПРАВО И КЊИЖЕВНОСТ

На другој страни, као жестоки критичар овог покрета чврсто стоји један од највећих савремених правника Ричард Познер (*Richard Posner*), амерички судија и професор права на Чикашком универзитету.¹³ Познер је на Јејлу дипломирао Енглески језик и књижевност 1959. године,¹⁴ а потом и право на Харварду. Постао је познат као један од оснивача школе Економске

у другим областима сазнања, а нарочито књижевности, R. Dworkin, „Law as Interpretation“, *Critical Inquiry*, Vol. 9, 1/1982, 179.

¹¹ То је и логично с обзиром на чињеницу да је чувени правник и судија Бенџамин Кардозо, по коме овај правни факултет и носи назив, био један од зачетника идеје о могућности повезивања права и књижевности, В. Cardozo, *Law and Literature*, Harcourt, Brace&Co., New York, 1931.

¹² Гудричево подручје бављења поред права и књижевности обухвата и право и филм.

¹³ Видети више: Д. Аврамовић, „Ричард Познер подвлачи црту – правни реализам као одговор на изазове данашњице“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3/2015, 1231–1245.

¹⁴ Познерова склоност према књижевности настаје још у најранијем детињству. Познерова мајка је била професор енглеског језика у средњој школи, тако да му је још као трогодишњем детету читала Хомера и Шекспира, R. Posner, *Reflections on Judging*, Harvard University Press, Cambridge (USA) – London (UK), 2013, 19.

анализе права,¹⁵ веома популарног модерног теоријског правца.¹⁶ Познерово посебно интересовање за Право и књижевност није само резултат његовог двојаког образовања и радозналости. Наиме, искорак ка праву и књижевности је углавном последица Познерове одбране идеја Економске анализе права од напада и критика које су уследиле управо од стране представника Покрета право и књижевност (нарочито од стране Робин Вест). Након расправе са критичарима током 1985. и 1986. године,¹⁷ Познер је 1988. године објавио књигу *Право и књижевност – њо̀реџино схваћена веза*.¹⁸ Та књига је представљала првенствено одбрану Познерове теорије, да би у каснијим издањима, којих до данас има три, Познер из одбране, прешао у напад, настојећи да створи један целовит, систематски, утемељен одговор.¹⁹ Познер је указао на велики број слабости са којима се сусреће Покрет право и књижевност. Он наглашава да су у питању две области које имају различите циљеве и истиче да су функције законодавства и књижевности толико различити, а циљеви те две различите врсте менталних производа толико дивергентни, да принципи и приступи развијени за једну од њих не могу имати успешну примену у другој.²⁰ С друге стране, Познер се слаже да је метод важан, али у приступу праву, користи се специфични правни метод који мора бити доследно и стручно употребљен.²¹ Познеров главни аргумент

¹⁵ Његово капитално дело у овој области је књига: R. Posner, *Economic Analysis of Law*, Little Brown and Company, Boston, 1973.

¹⁶ О овом правцу видети више: Г. Вукадиновић, Д. Аврамовић, *Увод у љраво*, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2014, 185–187; Д. Митровић, „О научности неколико савремених мултидисциплинарних правних теорија“, *Анали Правноџ факултетџа у Беоџраду*, 1/2009, 57–59; А. Јовановић, *Теоријске основе Економске анализе љрава*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2008.

¹⁷ Видети нарочито: R. West, „Authority, Autonomy and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franc Kafka and Richard Posner“, *Harvard Law Review*, Vol. 99, 2/1985, 384–428; R. Posner, „The Ethical Significance of Free Choice: A Reply to Professor West“, *Harvard Law Review*, Vol. 99, 7/1986, 1431–1448; R. Posner, „Law and Literature: A Relation Reargued“, *Virginia Law Review*, Vol. 72, 8/1986, 1351–1392.

¹⁸ R. Posner, *Law and Literature: A Misunderstood Relation*, Harvard University Press, Cambridge (USA) –London (UK), 1988.

¹⁹ Након првог издања књиге, уследила је још жешћа реакција и критика Познерових ставова. У критичком приказу књиге Вајт истиче како Познер занемарује оно што се дешава на нивоу језика, кроз који се право изражава, те да је заинтересован, попут економисте, само за понашање, а не и за језик и за оно шта други кажу. Право је за Вајта уметност језика и значења, J. B. White, „What Can a Lawyer Learn from Literature?“, *Harvard Law Review*, Vol. 102, 8/1989, 2044–2045. Видети и критичке приказе: R. Weisberg, „Entering with a Vengeance: Posner on Law and Literature“, *Stanford Law Review*, Vol. 41, 6/1989, 1597–1626; R. West, „Law, Literature, and the Celebration of Authority“, *Northwestern University Law Review*, Vol. 83, 4/1989, 977–1011.

²⁰ R. Posner, „Law and Literature: A Relation Reargued“, *Virginia Law Review*, Vol. 72, 8/1986, 1374.

²¹ *Ibid.*

јесте чињеница да се право користи и узима у књижевности првенствено у метафоричком смислу, а не као главни предмет проучавања. Наглашавајући да су књижевна дела фикција, Познер подвлачи да је право које се помиње у књижевности само помоћно средство које користе писци како би створили илузију реалности. Због тога се право у књижевности појављује углавном случајно, па појашњава да када се судски процеси јављају као предмет књижевних дела, они по правилу не представљају коментарисање права или његову критику, већ су просто насушна потреба драматургије, па закључује: „Ретко се може очекивати да рад из области књижевности сагледа дубље слојеве права на оперативном нивоу“.²² На крају, Познер се пита која је онда корист од књижевности и због чега се треба бавити литературом, кад нам она не помаже да формирамо боља или истинитија виђења поводом питања религије, политике, економије или морала. Он ту нуди неколико одговора: стицање сурогат искуства; добијање обрасца за тумачење једног актуелног искуства (али не практичне лекције за живљење); изоштравање нечије писане или говорничке вештине; ширење нечијег емоционалног хоризонта; стицање самоспознаје; постизање задовољства; сусретање са ехо ефектом; предузимање терапије; уживање у уметности ради уметности.²³

Све у свему, Познер и његови следбеници су озбиљно уздрмали вредност Покрета право и књижевност, тако да се данас не може рећи која је школа мишљења по том питању однела превагу. Због тога ће се овде прибећи једном појединачном тесту, на примеру чувеног спорног места из Софоклове *Антигона*, али и из других његових драма.

3. ДА ЛИ ПОСТОЈИ ПРИРОДНО ПРАВО У СОФОКЛОВИМ ДРАМАМА?

Мада је Софокле писац великог броја драма у Атини током V века пре н.е. (сматра се да је написао око 130 дела), до нас је дошло само седам. То су: *Ајант*, *Електира*, *Цар Едип*, *Антигона*, *Едип на Колону*, *Трахињанке* и *Филоклет*. Међу њима посебно место заузима *Антигона* из више разлога, између осталог и због тога што се често сматра да се у њој појављује појам и идеја природног права. Следи тестирање Познерових тврдњи о ограничењима Покрета право и књижевност на примерима из Софоклових трагедија, а нарочито на прослављеним, контроверзним стиховима из Антигоне.

Једно од вечних питања правне филозофије је и даље остало отворено. Да ли се Антигона позива на природно право и супротставља га позитивном праву када се обраћа Креонту речима:

²² R. Posner, *Law and Literature*, 548.

²³ *Ibid.*, 481–482.

„Та ваљда не даде ми Див ту наредбу,
ни Правда, сустанарка доњих богова,
што људма ове поставише законе.
Не сматрах тако јаком твоју наредбу
да божје, неписане, сталне законе
претећи може; ти си ипак смртни створ.
Од данас нису они, ни од јуче – не,
Но вечно важе, нико не зна од кад су.“²⁴

Да ли то значи да је Софокле увео у своју трагедију софистичку анти-тезу *nomos/physics*? Да ли је то један од првих појавних облика природно-правне филозофије код Грка поред софиста? Да ли је то само фигура без теоријског пуњења која је потребна писцу драме или је то доказ постојања концепта природног права у то време?

Аристотел је у својој *Реторици* изричит да се Антигона позива на природно право када каже да је праведно, али забрањено да сахрани Полиника. Аристотел разликује две врсте права, специјално и универзално, па објашњава: „Под посебним подразумевам законе које су поједини народи према себи и ради себе донели, а деле се на писане (позитивне) и неписане. Општим називам природне законе. И доиста постоји неко опште поимање праведног и неправедног у складу с природом што признају сви народи, па све да међу њима не постоји никакав додир, нити у погледу тога било какав споразум. Вероватно је такву врсту праведног имала на уму Антигона кад је оно изјавила да је било праведно да прекрши забрану и покопа брата Полиника, јер је то учинила према природном закону“.²⁵ Многи аутори, пратећи Аристотела, долазе до закључка да је у Антигони реч о природном праву (поменимо на пример чувеног историчара Виктора Еренберга).²⁶ Познати француски неотомиста Жак Маритен (*Jacques Maritain*) је прогласио Антигону за хероину природног права и изједначио неписано право и природно право: „Антигона, која је била свесна да се, кршећи људске законе и подлежући њима, ипак подвргава бољој наредби *неписаној и нејроменљивој љрава*, и тако постаје хероина природног права...“.²⁷ На следећем месту Маритен подвлачи: „Неписано право, или природно право, је управо то“.²⁸

²⁴ Софокле, *Антигона*, 450–460 (прев. Милош Ђурић), Српска књижевна задруга, Београд, 2009.

²⁵ Аристотел, *Реторика* 1, 13, 2 (прев. Марко Вишић), Светови, Нови Сад, 1997.

²⁶ Видети више: V. Ehrenberg, „Anfänge des griechischen Naturrechts“, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 35, 1923, 119–140, нав. према М. Ђурић, „Идеја природног права код грчких софиста“, *Из историје античке филозофије* (ур. Ј. Тркуља), Правни факултет универзитета у Београду и Службени гласник, Београд, 2009, 277.

²⁷ J. Maritain, *Man and the State*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1998, 85.

²⁸ *Ibid.*, 86.

С друге стране, има аутора који верују да идеја природног права није никада била заступљена у Грчкој у религијском облику (као право богова), а нарочито не у најранијем периоду природноправне мисли. Они тврде да позивање на божанске законе код Софокла није ништа друго до рефлексивна старог веровања о божанском пореклу позитивноправних норми и да представља идеју јединства религиозних и политичких елемената.²⁹ Тако Михаило Ђурић закључује да неписани закони на које се позива Антигона нису „никакви идеални закони установљени у име неког вишег етичког, односно природног начела, већ стварно постојећи закони, који су само, по примитивном обичају, освештани религијском посветом“.³⁰ Ти закони, према Ђурићевом исказу, не постоје у писаном облику, већ само у усменој традицији. Дакле, неписани закони (*agraphoi nomoi*) на које се Антигона позива нису према мишљењу Михаила Ђурића *ius naturae*.

Слично мишљење је изнео Тони Брнс (*Tony Burns*) у добро образложеном чланку који се бави управо овим питањем. Он у *Антигони* не види сукоб између природног права и позитивног права, већ између две врсте позитивног права – обичајног права и законског права.³¹ Овај аутор је имао у виду Софоклова политичка убеђења и закључио је да позивање на божанско право у *Антигони* није усмерено у правцу рушења постојећег друштвеног и политичког поретка, како то произлази из Аристотелове природноправне интерпретације, већ у правцу одбране поретка од критике радикалних софиста у Атини у V веку пре н.е. Такође, Брнс истиче да су управо Софоклови политички противници, егалитаријанци и демократе, укључили концепт природног права у политичку дебату, док је сам Софокле придавао више значаја практичној разборитости (*phronesis*) него апстрактном резонувању природноправне теорије.³²

У прилог овом схватању би се могла додати и чињеница да се Антигона ни на једном месту не позива на природне законе, већ искључиво на законе богова.³³ Исто мишљење је изнео Роберт Валас (*Robert Wallace*).³⁴ Наиме, он је након бриљантне анализе Софоклових драма у реферату под називом

²⁹ М. Ђурић, „Идеја природног права код грчких софиста“, 279–280.

³⁰ *Ibid.*, 280–281.

³¹ Т. Burns, „Sophocles’ *Antigone* and the History of the Concept of Natural Law“, *Political Studies*, Vol. 50, 2002, 552.

³² *Ibid.*, 554. Брнс додатно појашњава погледе Софокла: „Његова прва помисао у погледу питања етике и политике је позивање на историју и на постојеће обичаје и традицију, пре него на наводне универзално важеће принципе природног права“, *ibid.*

³³ О Антигонином позивању на божански принцип видети и код: А. Lardinois, „*Antigone*“, *A Companion to Sophocles* (ed. K. Ordman), Wiley – Blackwell, Malden (USA) – Oxford (UK), 2012, 59, 63; Е. Harris, „Sophocles and Athenian Law“, *A Companion to Sophocles*, 288–291.

³⁴ Роберт Валас, професор са универзитета Нортвестерн, је ово мишљење изнео на међународној конференцији која је одржана у мају 2017. године на Правном факултету Аристотеловог универзитета у Солуну.

„Sophocles on Democratic Laws and Democratic Tyrants“, истакао да разликовање *nomos/physics* није интересовало Софокла, који као традиционалиста, аристократа, дубоко религиозан човек, није волео „ужасне софисте“. Међутим, у сваком случају, ово место у Софокловој драми је утицало на Аристотела да заузме позитиван став у погледу разликовања *nomos/physics* у *Анџиџони*, чиме је отворио вишевековну, али и вишемиленијумску расправу.

У нашој преводилачкој литератури Милош Ђурић је прилично неодређен поводом овог питања. Он истиче да се Креонтово наређење сукобљава са „законом заснованим на људској природи и с једном од основних религиозно-моралних норми, и зато као Одисеј у *Ајанију*, Антигона, сестра погинуле браће, устаје против силе која гази те норме, а на њима се и оснива друштвени поредак, отаџбина, *пџлс*, и без икаква страха од смрти испуни дужност према мртвом брату“.³⁵ У једном свом чланку чини се да овај аутор уноси још већу забуну: „Антигона се ослања на објективне етичко-религиозне норме, на *џисане законе божје* (подвукли аутори), а то су они исти закони о којима говори хор и у *Краљу Едију*“:

’О да би ми било суђено да у речима и у светим делима чувам свету чистоту! За то су изложени узвишени закони, рођени у небеском етеру; њима је родитељ сам Олимп, а није их створила смртна природа људска, и никада их заиста неће заборав успавати. У њима је бог, он не стари“ (ст. 865–872)‘.

Њих као древне законе спомиње Софокле и у *Едију Колонском*. То су, дакле, „*неџисани вечни љриродни закони* (подвукли аутори), стари као одисконска прасила, која је све изнедрила, стари као неодољиве праснаге, најстарија створења те прасиле, Див и Правда...“.³⁶ Свакако овде треба имати на уму чињеницу да је Милош Ђурић у првом реду био класични филолог, хелениста, а не правник, што је вероватно утицало на одсуство посебног интересовања и продубљивања овог филозофско-правног питања.

Важно је указати на чињеницу да ни у једној другој Софокловој драми нема изричитог позивања на природне законе, већ пре свега на божије/божанске, неписане законе.³⁷ У *Трахињанкама* и *Филокџеџу* нема места која

³⁵ М. Ђурић, *Истџорија хеленске еџике*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, 86.

³⁶ М. Ђурић, „Владарска наредба и неписани закон у Софокловој Антигони“, *Филозофски сџиси*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, 245.

³⁷ Посебну захвалност дугујемо проф. Валасу на несебичној помоћи (као и у омогућавању увида у његов реферат са научног скупа *Greek Drama, Law and Politics*) коју је пружио у трагању за спорним местима поводом постојања/непостојања чувене софистичке антитезе у другим Софокловим драмама.

би била интересантна са становишта разликовања *nomos/physis*. Међутим, у *Ајантју* и *Електјри* ствари другачије стоје. У *Ајантју* Менелај пита Теукара да ли се икад он огрешио о божији закон, док Теукар одговара да јесте уколико не дозволи Ајантову сахрану (ст. 1130–1132). На једном другом месту Одисеј се обраћа Агамемнону и позива га:

„Чуј дакле! Тога, богова ти, човјека
Без гроба немој одврћ ’вако бездушно,
Нек моћ ти срца не занесе никако
Толиком мржњом, те би правду газио!
...
Јер не би њега него божје законе
Ти врџеђо. Није право врсна човјека,
Кад умре, ружит, макар на њ и мрзиш баш.“³⁸

Дакле, и у *Ајантју* је реч искључиво о божијим законима. До истог закључка се може доћи и анализом *Електјре*. Међутим, колико преводиоци могу унети забуне поводом овог већ довољно осетљивог и спорног питања илуструје коментар једног стиха преводилаца *Електјре* на енглески језик. У ст. 1095, због побожности, оданости Зевсу и вероватно божанским законима, хор обећава Електри награду. Међутим, у коментару овог места (ст. 1095) „the laws that grew strongest“ (*megist’ eblaste nomima*),³⁹ преводиоци *Peter Meineck* и *Paul Woodruff* истичу да глагол *grew* (расти) сугерише да је у питању природни раст, попут раста биљака. Због тога, како они закључују, многи аутори поистовећују те законе са онима из природе.⁴⁰

У сваком случају приликом разматрања питања (не)постојања разликовања *nomos/physis* у Софокловим драмама треба имати у виду и чињеницу да је Софокле био дубоко религиозан човек, због чега је сматрао да се људи не смеју отимати божијим наређењима.⁴¹ Како амерички професор

³⁸ Софокле, *Ајантј*, 1332–1335; 1342–1344 (прев. Коломан Рац, Никола Мајнарић), *Сабране ѓрчке љрађеђије: Есхил, Софокло, Еуријид*, Космос, Београд, 1988.

³⁹ У нашем преводу: „по законима, што су онајсветији“, Софокле, *Електјра*, 1095 (прев. Коломан Рац, Никола Мајнарић), *Сабране ѓрчке љрађеђије: Есхил, Софокло, Еуријид*, Космос, Београд, 1988.

⁴⁰ Sophocles, *Electra*, 1095 (trans. P. Meineck and P. Woodruff), *Sophocles: Four Tragedies (Ajax, Women of Trachis, Electra, Philoctetes)*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2007. Са оваквим преводом и тумачењем се заиста слаже и енглески професор грчког језика и књижевности: R. P. Winnington-Ingram, *Sophocles: An Interpretation*, Cambridge University Press, Cambridge (UK), 1980, 314. Наравно и овде треба имати у виду чињеницу да овај став износи филолог, а не правник.

⁴¹ „Поједини богови са својим именима и за њега су само експоненти стварних божанских моћи које свагда и свугде долазе до израза, и поштовање богова молитвом и жртвом,

Чарлс Сигал (*Charles Segal*) наглашава: „У Софокловим комадима ’све је пуно богова’, да цитирам Талесову познату изреку. Али, ти богови су удаљени, опасни и нестварно моћни, лако повредиви, али не и лако опростиви када се њихова величина повреди или када се њихова права наруше. Ти богови одржавају светски поредак и траже обожавање и поштовање од људи; али, њихови начини за одржавање тог поретка, које Софокле као и Есхил, назива *dike*, правда, нису ни предвидљиви ни нужно потпуно разумљиви смртницима“.⁴²

4. ОГРАНИЧЕНИ ДОМЕТИ ПОКРЕТА ПРАВО И КЊИЖЕВНОСТ

Ово је само једна мала, али поучна илустрација ограничења са којима се сусреће Покрет право и књижевност. Није лако протумачити чак ни писане *љравне* изворе из античке Грчке и око тога постоје бројна спорења у правној историји. Ситуација је још компликованија када размотримо античку драму која не може бити поуздан извор тачног и правилног разумевања права и правних норми чак ни у домену правне филозофије. Наравно, књижевност је веома важна за контекстуално тумачење, али за стручно тумачење права није довољно нити адекватно средство.

На крају би ваљало подсетити се Познерових речи: „И док правни процес може имати драматичну структуру, и док су неки чувени спорови произвели исцелитељску улогу која се може поредити са улогом коју Аристотел приписује трагедији, дух права није драматичан... Сличност између драме и судског процеса може бити вештачка, чинећи вероватним да би свако позајмљивање из првог у друго било метафорично“.⁴³ И заиста, право се у књижевности користи по правилу са другачијим, унапред постављеним, замишљеним естетским, етичким или другим циљем, а не са потребом да разреши реални спор односно актуелни сукоб интереса. Другачији су сврха и циљ права и књижевности. Фокус права је на реалним правним и друштвеним проблемима и веома ретко то разрешење има драмски карактер, како се то често представља у књижевности, а нарочито на филму. С друге стране, књижевност је заснована на фикцији, одликује је често и претеривање, при чему је ипак главни циљ естетски доживљај.

вера у њихова откривења у сновима и пророчанствима, послушност према њиховим наређењима, јесу основна обележја његове наивне, патријархалне побожности“, М. Ђурић, *Исцјорја хеленске књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, 288.

⁴² С. Segal, *Sophocles' Tragic World: Divinity, Nature, Society*, Harvard University Press, Cambridge (USA) – London (UK), 1998, 5.

⁴³ R. Posner, *Law and Literature*, 34.

Анализа неколико места у Софокловим драмама представља само једну сличицу која указује на ограничења и непоузданост Покрета право и књижевност (пре свега као „law as literature“), па и на могуће опасности које проистичу из некритичког ослоњања права на књижевни метод, манир и спознаје. Суштинска разлика је прилично непремостива (што не значи негирање потребе за било каквим додиром те две области). Правни језик мора бити јасан, недвосмислен и прецизан, док је, с друге стране, по природи ствари, основна вредност књижевности вишезначност и богатство језика. Право мора бити егзактно, објективно и прецизно, њиме мора да доминира логика, док књижевно дело и језик много више одликују емотивност, асоцијативност, метафоричност и естетика. Због свега тога, књижевни текстови не могу представљати чврст ослонац и поуздан извор за правника чак ни на терену развијања језика и правничког писања, а нарочито не у смислу *fons iuris cognoscendi* (осим што може бити од користи за боље разумевање времена и околности, етике, психологије, итд.). Правни језик се обично критикује зато што је ружан, рогобатан и формалан (и такав ће остати), док функционални књижевни стил мора бити по својој природи битно другачији од административног и бирократског израза.

Но, књижевност свакако може бити од користи за шире интелектуално профилисање правника, сликовитије изражавање, боље контекстуално разумевање правних феномена, донекле и за изграђивање система вредности, итд. Само утолико и у тим ограниченим оквирима, пре свега онога што се обично назива „law in literature“, уз одређене мере опреза, Покрет право и књижевност може бити актуелан и делотворан у образовном смислу и чини се да једино ту треба тражити његове реалне домете.

*Dragutin S. Avramović, Ph.D., Associate Professor
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad
d.avramovic@pf.uns.ac.rs*

*Ilija D. Jovanov, Assistant
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad
i.jovanov@pf.uns.ac.rs*

The Limits of the Law and Literature Movement – an Example of Sophocles

Abstract: *Relationship between law and literature became topic of particular scientific and academic interest in legal philosophy during the last decades. Academic debates on Law and Literature Movement followed soon after its appearance. No one denies that there are significant ties between law and literature. The only question is about the quality of those ties, of their strength, of their authenticity, and particularly of the degree of perplexing and interinfluence of those two spheres.*

Legal theory often constructs quite artificial differentiation between the “law in literature” and “law as literature”. Such distinction can be explained and useful only to distinguish academic field and for didactic purposes. “Law in literature” comprehends use of literary texts in legal, mostly educational goals, while “law as literature” implies mostly use of literary techniques in law, such as deconstruction, semiotics, hermeneutics, etc.

The most important promoters of that theoretical stream are James White, Richard Weisberg, Robin West, etc. But on the other side firmly stands with his critical attitude one of the most prominent lawyer of our times, Richard Posner, an American judge and professor of law at the University of Chicago. He graduated literature from the Yale University and then law from the Harvard University, and became famous as one of the founders of the Economic Analysis of Law. He strongly points to limited range of the Law and Literature movement. In his words those are two different disciplines with different goals. Posner’s main argument is that law is used in literature in a metaphorical sense, and not as a main field of study.

A small, peculiar test of Posner’s view about the limitations of the Law and Literature Movement could be performed upon famous, controversial verses in Sophocles’ plays. One of the eternal issues of legal philosophy, and of many other

disciplines, is whether Antigone has referred to the natural "law" in contradiction to positive law when she stated that "They are not of yesterday or today, but everlasting, though where they came from, none of us can tell" (Sophocles, Antigone 457-458). Does it mean that Sophocles recognized, or even introduced, the sophistic antithesis nomos/physis? Was that one of the first forms of appearance of natural law philosophy among the Greeks beside sophists? Was it just a figure without a theoretical loading that the drama writer needed, or it is a proof of the existence of natural law concept in that time? Beside many contemporary scholars, Aristotle is explicit in his Rhetoric (Aristotle, Rhetoric, 1, 13, 2) that Antigone addresses to natural law when she says that it is just, but forbidden to bury Polynices.

Many other scholars, on the contrary, believe that natural law idea was never present in the form of divine law (law of Gods) in Greece, and that it was particularly the case in early times. They state that appeal to laws of Gods does not represent more than reflection of the old belief about earliest, customary positive legal norms and that it represents unity of religious and political elements. Unwritten laws quoted by Sophocles are not a kind of ideal laws constituted for the sake of certain high ethical foundation of natural law principle, but that the word is about real, existing, positive law. According to primitive custom, they are only vested in the religious veil, having been formulated not in the written form but through the oral tradition. Also, an extra argument for that view is that Sophocles does not mention in his plays natural law at all, but he only appeals to the laws of Gods.

*A tiny analysis of Sophocles' plays considering a single issue of natural law is just a small illustration of how the modern Law and Literature movement could be limited, timid and tricky (particularly in the sphere of "law as literature"). Substantial difference between law and literature is quite overwhelming (but it does not mean that there is no need for a closer touch between them). Legal language has to be clear, unambiguous and precise while, on the other hand, basic value of the literature by its very nature is indistinctness and richness of language. Law has to be exact, objective and precise with the dominant presence of logic, while a literary work and language is much more characterized by emotions, imagination, aesthetic, symbolic and metaphorical expression, etc. This is why literary texts cannot always be used as a solid and firm source for legal understanding (particularly as *fons iuris cognoscendi*), except for a better perception of the time and circumstances. Legal language is usually criticized as ugly, unattractive and formal (and it has to remain like this), while functional literary style has to be by its nature substantially far and different from administrative and bureaucratic expression.*

However, literature could be of some use for a wider intellectual profiling of a lawyer, for a more charming expression, for a better contextual understand-

ding of legal phenomena, for improving value system of a lawyer, as a source of insight about human life, etc. In that sense only, and in a limited framework of the so called “law in literature”, Law and Literature Movement could be useful and actual in educational sense, but not much more than that. It seems that its authentic value could be achieved mostly on that ground.

Keywords: *Law and Literature Movement; Sophocles; Divine Law; Natural Law; Richard Posner.*

Датум пријема рада: 19.10.2017.